



**SIKA HE BLO NYA TOMI
HA MA A NI TSUMIHI
-2018-**

2018 SIKA HE BLO NYA TOMI KÈ HA MA A NI TSUMIHI HE WOMI
WAYOO KÈ HA MA BI A KANEMI KÈ SISI NUMI



Ke O Ngsé Wa Se Blɔ Hlae o:

Amlaalo O kε Ma Bi A 2018 Ma A Sika He Blɔ Nya Tomi Kε Ha Ma A Ni
Tsumihi Ngsé Mlaa Nya

O Maa Na Blɔ Nya Tomi Nε O Ngsé:

www.mofep.gov.gh

Ke O Ngsé Eko Hlae o, Moo Ba Amlaalo Ni Tsumi He Ngua Nε Hyεɔ Ma a Sika
Blɔ Nya Tomihi A Nɔ o:

**Munyu Nya Jelɔ Ha Ni Tsumi He O
Tsu He O Sau O Sisi
Yaa Kekle Tsu Loo Etene O Mi**

**Manemi Daka MB40
Accra - Ghana**

**Public Relations Office
New Building**

Ground Floor

**Room 001 or 003
P. O. Box MB 40**

Accra - Ghana

Email: info@mofep.gov.gh

KEKLE MI GBAMI: NYA TSOCOMI.....	1
SUSUMIHI A NO NE A DA KE TO 2018 SIIKA BLO NYA KE HA MA NI TSUMI OM A KULAA A SIIKA BLO NYA TOMI NI TSUMI	2
Blohi, Keteke, Meele, Pa No Le Ke Koohi Mi Le Mahehi	7
Nyu Nunui Ke Falefale Peemi	8
Sukuu Tsossemi	9
Adesa Nomialo He Wami Nami	11
Ngmo Humi, Pa Ke Wo Gbemi, Lo Ke Lohwehi A Lem	12
Jua Yemi ke Ni Tsumi	14
Zugba ke Adebo Nihi (ekpahi)	15
We Mami Ke Ma Mi Dlami Blo Nya Tomi Ni Tsumihi	15
Blo Wawi Ke Blo Nguahi	16
Ni Tsumi	17
Ma Bi A He Pis Pomi	18
NYA MUOMI.....	20
MUNYUNGU POTECHI A SISI TSOCOMI (SIIKA HE BLO NYA TOMI HA NI TSUMI O MI MUNYUNGU POTECHI)	21

Dakahi

Kekle Daka: Tohi Ne Ma Bi Wo ke He Dooli a Sika Ne a Ha Amlaalo o Nge dseaa Jeha A Mi	4
--	---

Kekle Daka: Tohi Ne Ma Bi Wo ke He Dooli a Sika Ne a Ha Amlaalo o Nge dseaa Jeha A Mi	18
--	----

Fonihi

Foni 1: Ma a Sika He Blo Nya Tomi Klangma (Nane Hiamahi).....	2
Foni 2: Tohi ne ma bi ma tsu nge 2018 jeha a mi	4

NYA BLIMI

- I. 2017 Ma a sika he blɔ nya tomi ɔ tsɔɔ blɔhi a nɔ ne Amlaalo ɔ maa gu ne ma a ni tsumihi nge sika blɔ fa mi maa ya nɔ. Enε ɔ ma ha ne si ne Amlaalo ɔ wo ma bi ɔ maa ba mi.
- II. Nge oslami nyɔngma ne be ɔ mi ɔ, a bɔ ma a ni tsumihi kε sika blɔ nya tomihi a he mode saminya. E ji wa yi mi tomi kaa wa ma tsa ni tsumi kpakpa ne ɔ nɔ kε ha se nami munomunohi. Wa to ma nɔ yami kpakpa si kε piε ni tsumi nami he ejakaa Amlaalo ɔ maa suɔ ne ma bi a he ne jo mε.
- III. Amlaalo ɔ tsu ni wawee nge oslami ɔmε ne a be ɔmε a mi kε:
 - ha ma bi a nɔ tsami sukuu yami faa ne ma bi fεe ko ne na nɔ tsami sukuu yami ɔ he se;
 - to ma bi a weto nihi a he so kε gu mwɔnemwɔnε ɔ weto nihi a he so tomi blɔ nya tomi ɔ nɔ;
 - kpa ma bi a he so tomi blɔ nya tomi ɔ he bo;
 - kpale kaseli nge tsɔɔli kε neesi tsɔɔsemi sukuu ɔmε a yemi kε buami sika ne a haa mε ɔ se.
- IV. Nge 2018 sika blɔ nya tomi ɔ mi ɔ, wa oti kake maa pee nihewi kε zangmawi a nine ngue nya ni tsumi loo ga kasemi kε ha a dε he ni tsumi nami blɔ nya tomi kε e he gɔgɔ fiami. Wa maa hyε ni tsumi hehi ne sa mami, ni tsumi, ngmɔ humi, pa kε wo gbemi, ngmɔ nihi kε lo juami ni tsumihi, ni tsumi hehi blimi, dε he ni tsumihi kε tsakemi blɔ nya tomihi kε ha nɔ yami. Wa ma tsa ni tsumi kpakpahi ne wa je a sisi nge 2017 jeha a mi ɔmε a nɔ ne wa maa je ehehi hu a sisi. Enε ɔ ma ha ne Ghana ma a maa ba e zɔ nɔ kaa bɔ ne wa oti loo yi mi tomi nge sika blɔ nya tomi ne ɔ he ɔ, ne ji “*Ghana se kpalemi kε ba e zɔ nɔ*” ɔ ne e bami.
- V. 2018 ma a sika he blɔ nya tomi ɔ tsɔɔ blɔhi a nɔ ne yi mi tomi kε ha ma nɔ yami blɔ nya tomi ɔmε nge ni tsue nge ni tsumi he munomunohi kε ha ma a kulaa nɔ yami. Sika he blɔ nya tomi ne ɔ, kaa bɔ ne wa oti ɔmε tsɔɔ ɔ, ma ha nihi maa hi si nge kake peemi, ni nami kε tue mi jɔmi mi nge je ne ɔ mi.
- VI. Bɔ ne pee ne oti kε ha ma a sika he blɔ nya tomi ɔ ne ba mi ne Ghana ne pee ma ne blɔ nya munomunohi maa hi mi ɔ, ma suɔ ne ma bi ne a pee kake kε ye bua ma nɔ yeli ɔ yi mi tomi kpakpa ne ɔ. Enε ɔ maa ye bua ma a nɔ yami mwɔnε ɔ kε hwɔɔ se ha wa bime.
- VII. I naa ma bi si kε ha a yemi kε buami, kuuhi ne yeɔ kε buaa ma a nɔ yami kε ni tsumi hehi ne a be Amlaalo ɔ sisi nge a yemi kε buami kε ha ma a nɔ yami ɔ he.

VIII. Mawu nε gbaa nyε kulaa.



KEN OFORI-ATTA

Ma Sɔmɔlɔ Nɔkɔtɔma Nε Hyɛ
Ma a Sika He Blɔ Nya Tomihi a Nɔ.

KEKLE MI GBAMI: NYA TSCOMI

Məni Ji Ma a Sika He Blə Nya Tomi Loo Bəjəti Ⓜ?

1. E ji blə nya tomi nə tsəo he nə Amlaalo o maa na sika nge ks nihi nə e kə sika a ma tsu. Nge Ghana a, ma a sika he blə nya tomi ni tsumi he ngua a daa ma nə yelə o nanemi nge mlaa nya kə too ma a sika blə nya tomi blə nya a nə a kaneo ha Mlaa Womi Kpe bi daa jeha. Blə nya tomi nə o tsu ni jeha kake. E tsu ni kə jeo kekle ligbi nge Jəne oslami o nə kə ya ta nyagbe ligbi nge Maja oslami o nə.
2. 2018 ma a sika he blə nya tomi o loo bəjəti o tsəo bləhi a nə nə Ghana ma a nge gue ks nge Je kə We Ma Amə a Kake Peemi Kuu (UN) o yi mi tomi kə ha nə yami ni tsumi əmə o tsue nge ni tsumi he munomuno əmə. Nge Lemə ligbi nyingmi enyə kə enuɔne o nə nge 2015 jeha a mi o, mahi ngs je kə wə kpləe yi mi tomi komə a nə nə a ma tsu a he ni kə po jeo he piə. Yi mi tomi nə əmə a ni tsumi ma ha nə fəe nə ma na ni, ma wo tue mi jəmi kə kake peemi kə ba ha ma amə a nə yami.
3. Wa nge yi mi tomihi kə ha nə yami ni tsumi əmə kakaaka nyəngma kə kpaago. Yi mi tomi o fəe ko nge ks e ni tsumi pətəe. Nə mi mami nihi hu ngs nə maa tsəo kaa blə nya tomi o nge nə yae pəpəepe loo e ye nə. E sa nə yi mi tomi əmə nə a ba mi nge jeha nyəngma kə enuɔ mi (2015-2030). Bə nə pee nə yi mi tomi nə əmə nə a tsu ni o, esa nə nə fəe nə nə tsu e blə nya ni: Amlaalo o, Ni kakaakahi kə kuuhi nə a nge a də he kə nihi kaa mo. Ma a sika he blə nya tomi loo bəjəti o tsəo nihi nə Amlaalo o ma tsu kə ha nə yi mi tomi əmə nə a ba mi. Yi mi tomi nə əmə nge womi nə o mi.

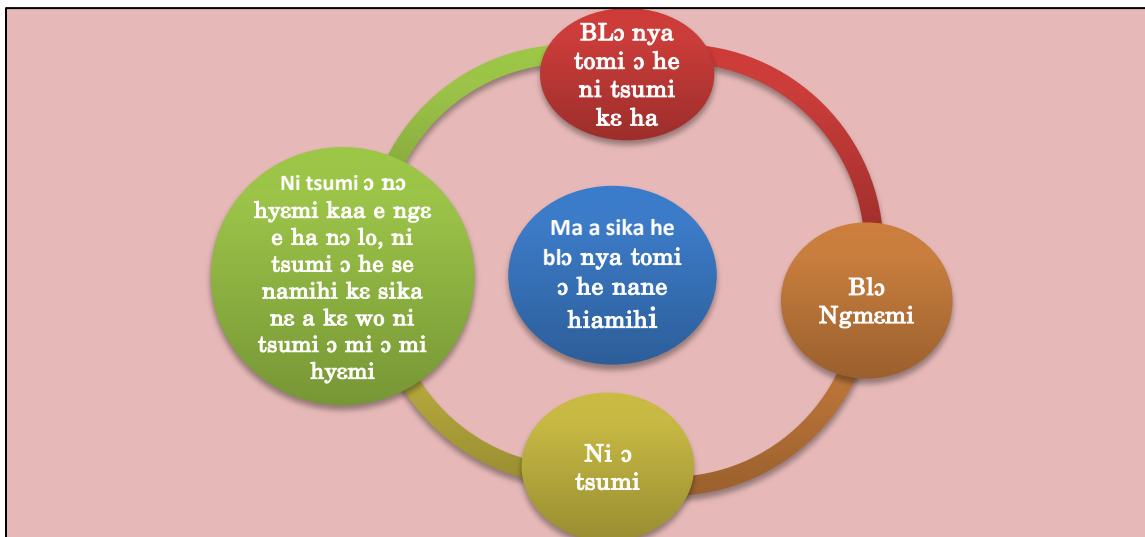
Məni Ji Ma A Sika He Blə Nya Tomi Nə A Tsəo Sisi Kə Ha Ma Bi A Sisi Numi o?

4. Enə o ji nihi nə maa hia ma a kə a sika he blə nya tomi nə a tsəo sisi nge blə nə sa nə nə ma bi maa nu sisi saminya. E haa nə ma bi leo nihi pətəe nə Amlaalo o maa pee nge be pətəshi a mi nə a nuɔ Amlaalo blə nya tomi əmə hu a sisi saminya.

Ma A Sika He Blə Nya Tomi o He Ni Tsumihi

5. 1992 Mlaa a (Article 179(1)) tsəo kaa e sa nə ma nə yelə o nə e kə ma a sika he blə nya tomi ha jeha nə ma a he amanisə ya fə Mlaa Womi Kpe o hə mi. Mlaa a tsəo kaa esa nə e pee enə o oslami kake loko jeha nə a nge mi o nə e gbo. Ma səmələ nə hyəo ma a sika blə nya tomi əmə a nə o daa ma nə yelə o nanemi kə peeə enə o. A daa nihi eywiə nə kə too blə nya nə o. Ni əmə ji: Blə nya tomi o he ni tsumi, Blə ngməmi, Ni o tsumi kə Ni tsumi o nə hyəmi kaa e nge e ha nə lo, ni tsumi o he se nami kə sika nə a kə wo ni tsumi o mi o mi hyəmi. Moo hyə foni nge sisi o.

Foni 1: Ma a Sika He Blō Nya Tomi Klangma (Nane Hiamahi)



6. Nge blō nya tomi o he ni tsumi mi o, a biə Amlaalo ni tsumi he ngua ame, Amlaalo ni tsumi he wawi ɔməs ke ma bi a juɛmi nə a kə le a hiami nihi nə a kə maa wo jeha nə ma a ma a sika he blō nya tomi o mi. Amlaalo ni tsumi he ngua nə hye o ma a sika he blō nya tomi ɔməs a nə o (MoF) yeə kə buaa Amlaalo ni tsumi he wawi ɔməs ke too a sika he blō nya nə a kə ma nə yami blō nya tomi o nə kə.
7. A kə sika he blō nya tomi o sisije ni tsumi nə o ya haa ma nə yelə o sləli ɔməs nə a hye mi nə a kə a nine nə wo sisi. Enə o se o, Ma Səmələ nə hye o ma a sika he blō nya tomi ɔməs a nə o ya bəə Mlaa Womi Kpe o amanis. Mlaa Womi Kpe o hye o blō nya tomi o mi saminya nə a seə he ni. Ke a hye mi ta a, a kə a nine woə sisi nə e ba peeə mlaa.
8. Ma a ni tsumi he ngua nə hye o ma a sika blō nya tomihi a nə o, daa blō nya tomi nə o nə kə haa ma a ni tsumi he wawi ɔməs sika ha ma ni tsumihi a tsumi. A hye o ma ni tsumi he wawi ɔməs a ni tsumihi ke a sika blō nya tomihi a mi fitsofitso. A peeə ens o kə hye kaa a kə ma sika a nge nə sa tsue lo.

SUSUMIHI A NO NƏ A DA KƏ TO 2018 SIKA BLō NYA KE HA MA NI TSUMI ɔMƏS A KULAA A SIKA BLō NYA TOMI NI TSUMI

9. Susumihi loo otih a nə nə a da kə to dəsəs sika he blō nya tomi ɔməs ji:
 - Ni tsumihi ke nihi a he jua maa kuə ke su lafa mi gbami ɣ.ə;
 - Ni tsumihi ke nihi a he jua, nə nu piə we he o, jua maa kuə ke su lafa mi gbami f.o;
 - Nge jeha a nyagbe mi o nihi a he jua maa kuə ke su lafa mi gbami ē.ə pə;
 - Ke nihi a he jua wa nge jeha a mi hluu o, e se nə e kuə pe lafa mi gbami ō.ə;

- Ke e maa ba lə kaa Amlaalo o ma wo sika kpa kə wo ma a ni tsumihi a mi, ngs nō ne ngs sika blə nya tomi o mi o se o, e se ne e pa ma a weto ni tsuo mi gbami lafa a, e mi o.f;
- Ke Amlaalo o kə sika ko maa wo ni tsumi ko mi, ne e be to tsumi sika ko he tae o, e se ne e pa ma a weto ni tsuo kə sikahi ne e na a mi lafa mi gbami ε.y;
- Ke tsakemi ko maa ba ngs sika blə nya tomi o blə fa mi kə kə ma se nihi ne maa ba ma a mi kə ni tsumihi a he o, a ngs blə hyee kaa tsakemi o ne ba ngs oslami loo hlami ete kə otsi enyo se.

Sika Nami Blə Nya Tomihi

10. Bə ne pee ne ma bi ne a na a sika ne a kə wo ni tsumihi a mi he se ngs dəsə jeha a mi o, Amlaalo o maa to blə nya ne əmə:
- A ma tsake to womi mlaa ams a hə mi. A maa hye nihi ne a be a he to woe;
 - A maa to blə nya ne nō fəs nō ne wo to ne sa ngs nihi ne a sa ne a wo to ngs a he əmə a he;
 - A ma ha ne mlaa ne ma ha nō fəs nō maa wo to ngs ni tsumi klemi nya a ma tsu ni;
 - A ma ha ne kuuhi kə nihi ne ngs me nitsemə a ni tsumihi be to woe ngs ni komə a he;
 - A maa hye ne to womi ngs wehi a he o ne ya nō pəpəpə;
 - A maa to blə nya kə hye sika tsuali a ni tsumihi a mi ne a wo hiə ne sa ha Amlaalo o.

Sika He Ni Tsumi Nə Hyəmi Blə Nya Tomi

11. Bə ne pee ne a ko puə sika tsə o, Amlaalo o to blə nya ne əmə:
- A maa hye hiə womi blə nya tomi o mi saminya;
 - A maa hye ni tsumi nə hyəli kə kuuhi ne a hyə ma ni tsumihi a nō əmə a hiə womi blə nya tomi əmə a mi saminya ne a hi hanə;
 - A maa hye ne mlaahi ne a kə Amlaalo ni tsuli a hiə womi he o ne a tsu ni pəpəpə;
 - A maa hye ne sika he ni tsumi ngs Amlaalo ni tsumi he əmə ne a hi blə ne sa nō;
 - A ma ha ni tsumi nihi kə blə hiami klamahi (ləle loo moto) ne a wo be kəkə kə wo a he hiə;
 - A maa to blə nya ngs blə hiami he kə ha nihi ne a hiaa blə ngs Amlaalo o blə fa mi.

AMLAALO SIKA NE E NAA KƏ GUƏ TOHI A TSUMI KƏ BLƏ KPAHI A NO

KƏ SIKAHİ NE E NAA KƏ JEƏ MA SE

12. Amlaalo o naa sika kə jeə hehi enyo. Mə ji: Ma bi a tohi ne a tsuə kə ma se mahi a yemi kə buami ne a kə haa Amlaalo o kə ha ma a nō yami. Ma bi a tohi ne a tsuə əmə ji Amlaalo tohi ne e tsuə, ma bi a sika ne a tsuə kə haa Amlaalo o, sika ne he dooli haa Amlaalo o, sika ne he dooli haa Amlaalo o

ne a wui he to ke to ekpahi. Loko Amlaalo o ma na sika ke tsu nihi ne sa a, ja ma bi, ni tsumi hehi ke kuuhi wo a to omes nge behi ne sa ames a mi.

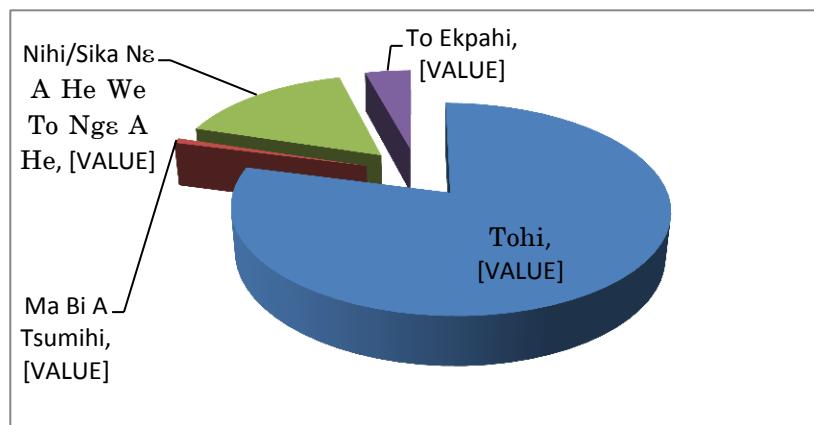
13. Tohi ne a tsuo ke sikahi ne he dooli haa Amlaalo o ba si Lemo 2017 o kulaa ji ay o GH¢28,429.20. Ke wa hye ma a weto nihi ke ni tsumihi a jua (GDP) nge be ne o mi o, tohi ke he dooli a sika ne a ha a pee lafa mi gbami 14.1. Ene nya tsomi o nge daka a nge sisi o mi.

Kekle Daka: Tohi Ne Ma Bi Wo ke He Dooli a Sika Ne a Ha Amlaalo o Nge 2017 Jeha A Mi

To	2017		
	Kekle Bojeti o	Kekle Bojeti o Ne A Tsake He Mi	Sika ne a na (Jone-Lemo)
To Ke He Doli A Sika Tsuo	44,961.63	43,096.66	28,429.20
Ma Bi A To	43,430.11	41,565.14	27,481.10
Amlaalo Tohi	34,382.05	33,017.08	22,135.60
Ma Bi A Tsumihi	296.33	296.33	296.20
Nihi/Sika Ne A He We To Nge A He	6,670.04	6,170.04	3,832.70
To Ekpahi	2,081.69	2,081.69	1,216.60
He Dooli A Sika	1,531.52	1,531.52	948.10

14. Sika ne Amlaalo o nge blo hye kaa e ma na nge 2018 jeha a mi o ji Ghana sidi ay o 51,039.10, ne ji ma a weto nihi ne a gba mi lafa a, e mi 21.1. Nge ens o mi o, ma bi a to ne a woo ji Ghana sidi ay o 50,452.40 ke he dooli a sika ne nya su Ghana sidi ay o 586.80. To ne omes a nya tsomi nge foni ne o mi.

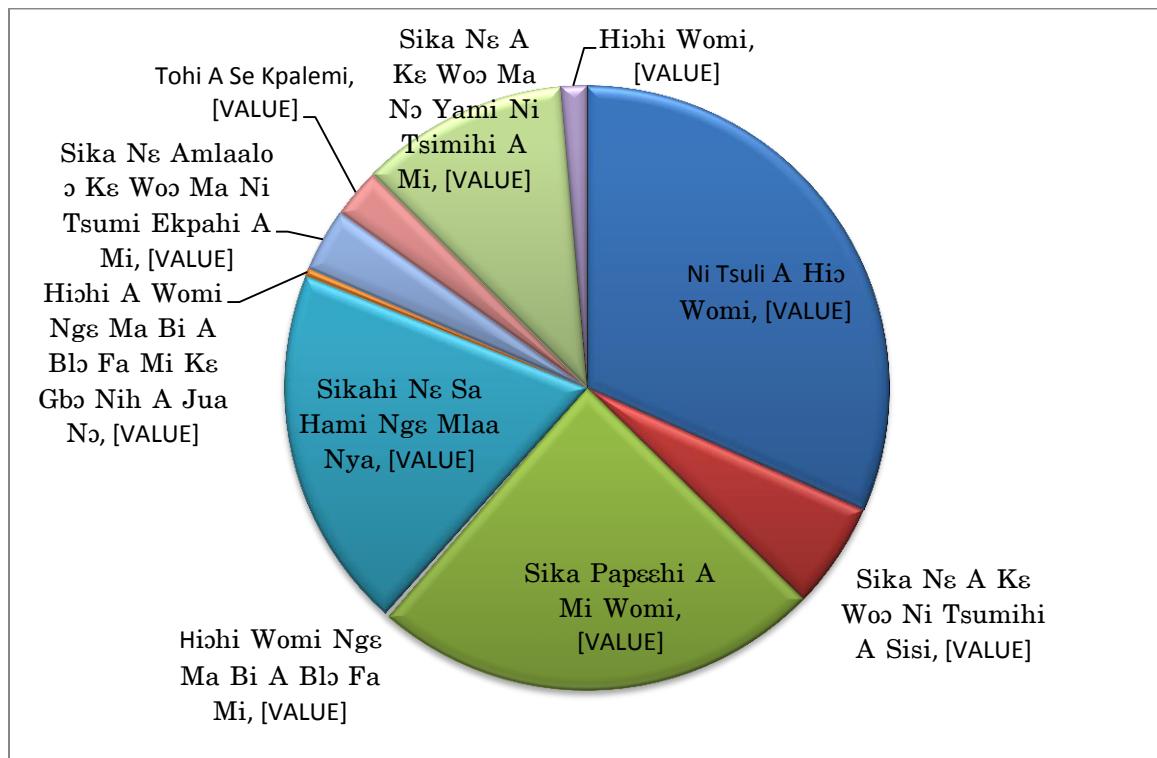
Foni 1: Tohi ne ma bi ma tsu nge 2018 jeha a mi



NI HEMI K& HI&HI A WOMI BLO NYA TOMIHI.

15. Blō nya tomi nε o tsɔɔ nihi nε Amlaalo o to nε e ma he k& hi&hi nε e maa wo ngε jeha a mi.
16. Sika nε Amlaalo o k& tsu ni k& hi&hi nε e wo k& ba si Lem& 2017 o ji Ghana sidi ay& 37,705.00. Sika nε a wo nɔ ta nε o, maa hi kaa ma a weto nihi tsuo a he jua wami nε a gbami lafa a, e mi 18.7 k& je boj̄eti nε a pee nε ji Ghana sidi ay& 14,036.20 o mi. Ngε 2018 jeha a mi o, a to kaa a k& Ghana sika sidi ay& 62,010.30 ma tsu ni. Sika nε o maa hi kaa ma a weto nihi tsuo nε a gbami lafa a, e mi 25.7.
17. O maa to he h& kaa ma bi a to k& he dooli a sika nε nya ji Ghana sidi ay& 51,039.10 o his k& ha hi&hi womi k& nihi tsumi. Hi&hi nε a maa wo k& nihi nε a ma tsu ɔm& a he ak&taa ji Ghana sidi ay& 62,011.30. Ngε en& o he o, Amlaalo o maa pa Ghana sika sidi ay& 10,971.10 k& pi& Ghana sika sidi ay& 51,039.10 k& tsu ni nε ɔm&. Foni ngε sisi o tsɔɔ nihi a mi nε Amlaalo o k& sika maa wo k& sika am& a nya ngε 2018 jeha a mi.

Foni 3: 2018 Jeha A Blō Nya Tomi Ha Ni Hemi K& Hi& Womi



18. O maa na ngε foni o mi kaa Amlaalo o sika hi&hi& ya se& ni tsuli a hi& womi mi. K& pi& he o, sika pap&shi mi womi hi& wowe hu pee& he nε Amlaalo o sika ya se& waw&.

19. **Sika Nε A Na Kε Je Nu Juami Mi Kε Nο Nε A Kε Tsu**
 Ngs 2017 jeha a mi ɔ, a na nu matade kakaaka 5,795,014 nε he jua ji Ngleesi Ablotsi dølaa ayo 339.32. Sika na ɔ ngs Ghana sidi ɔmi ji ayo 1,451.39.
20. Sika kulaa nε a na ngs nu he ji Ngleesi Ablotsi Døla a ayo 362.58, nε ji Ghana sika sidi ayo 1,552.13. A kε sika nε ɔ mi Ngleesi Ablotsi døla a ayo 127.09, nε ji Ghana sika a sidi ayo 546.31 tsu nihi nε a wo a nø ta ngs 2017 bøjeti ɔ mi ke a ma tsu ɔmø.
21. Ngs 2018 jeha a mi ɔ, Amlaalo ɔ ngs blø hyee kaa a ma na sika nε nya maa su Ngleesi Ablotsi døla a ayo 669.41 ngs nu mi. A ma wo sika nε nya maa su Ngleesi Ablotsi døla a ayo 235.10 kε je sika nε ɔ mi kε tsu nihi nε a wo a nø ta ngs 2018 bøjeti ɔ mi ɔ.

Ni Tsumihi Nε Amlaalo ɔ Tsu Ngs 2017 Jeha A Mi kε Nihi Nε E Ma Tsu Ngs 2018 Jeha A Mi

22. Ngs 2017 jeha a mi ɔ, Amlaalo ɔ tsu nihi fuu. E tsu ni nε ɔmø kε to sika he blø nya kpakpa kε ha ni tsumihi a wami kε ma a nø yami. Nihi hu na ni tsumihi nε a tsu kaa bø nε a wo si ɔ. Amlaalo ɔ blø nya tomi oti ɔ ekome ji:

Oslabai He Wami

23. Bø nε pee nε ma bi nε a na oslabai he wami nε he jua wε kε tsu a nihi kaa bø nε Amlaalo ɔ wo si ɔ, Amlaalo ɔ tsu ni nε ɔmø ngs 2017 jeha a mi:

- A kε he wami nε nya su 445 MW piε blema nø nε ji 4,132 MW ɔ he. Enε ɔ tsøø kaa a na he wami nε nya su 4,577 MW ngs 2017 jeha mi;
- A jua kanehi nε a suø kε pu he wami (nε a gblaah he wami kε jeø mi kε woø tinglafo klama tsøwi loo mobafoni ɔmø a mi) nε nya su 52,191 ha mahi nε na wε oslabai he wami ɔmø. Amlaalo ɔ wo kane ɔmø a he hiø nε ji lafa mi gbami nyngmi kpaago (70%) ha nihi nε a na blø nya tomi nε ɔ he se ɔ;
- A gbe oslabai he wami ni tsumi otihø enuø nya ngs Adaa East kpo wayo ɔ nø (Pediatøkøpe), Krachi East (Kudøkøpe), Krachi West (Aglakøpe), kε Sene East kpo wayo ɔ nø (Atigagome kε Wayokøpe);
- A gba køohiø nε a kε sløø la loo tsøø ɔ tøhi nε nya su 17,000 kε a he la tøhi kε gu Aklowahi a køohiø nε a kε sløø la he ni tsumi blø nya tomi ɔ nø (RLP GPP);
- A tsa oslabai he wami gbami ni tsumi ɔ nø. He otihø nε a tsu ni nε ɔ ekome ngs ji:



- A gbe Kpando kε ya Kadjebi 161kv oslabai he wami gbami kpa he ni tsumi o nya;
- A gbe Aboadze kε ya Prestea 330kv oslabai he wami gbami kpa ni tsumi o nya kε su 70%;
- A gbe Prestea kε ya Kumase 330kv oslabai he wami gbami kpa ni tsumi o nya kε su 70%;
- A gbe Kumase kε ya Bolgatanga 330kv oslabai he wami kpa ni tsumi o nya kε su 50%.

24. Bɔ nε pee nε oslabai he wami nε su hehi nε e hia ngs o, Amlaalo o to kaa e ma tsu ni nε ɔmε ngs 2018 jeha a mi:
- E kε he wami nε maa su 484MW maa piε blema nɔ o he;
 - E ma tsa Kumase kε ya Bolgatanga oslabai he wami kpa he ni tsumi o nɔ nε e maa gbe kε je Aboadze kε ya Prestea, kε ya Kumase oslabai he wami kpa he ni tsumi ɔmε a nya;
 - A ma ha mahi nε nya maa su 1,796 oslabai he wami. A maa ma oslabai he wami gbami he tsɔwi etε ngs Ada East kpo wayo o nɔ.
 - A maa ma blɔ he kanehi nε a kε ledi pee nε nya maa su 69,250. A ma gba klama tsɔwi nε a kε woɔ nyu tε peemi fliijihi a he nε a ko ha nε fliiji ɔmε nε a ko gbla oslabai he wami o tsɔ. A ma gba klama nε o kakaaka 300,000.
 - Ngs 2018 jeha a mi gbami mi o, a maa je kɔɔhiɔ nε tsɔɔ loo a kε sleɔ la he ni tsumi sisi ngs Sankofa Gye Nyame ni tsumi he o;
 - A ma gba kanehi nε a kε ledi pee nε nya maa su ayo nyɔngma kε enyɔ. Enε o ma ha nε a kε oslabai he wami be kane sue tsɔ hu;
 - A ma kpa nine ngus nya loo ga kasemi tsɔsemi blɔ nya tomi o he bo. A maa pee enε o kε tsɔse nihi ha nu kε kɔɔhiɔ nε tsɔɔ loo a kε sleɔ la he ni tsumi ɔmε;
 - A maa to blɔ nya nε Amlaalo ni tsumi he ngua kε wawi ɔmε ma tsu pu he wami he ni ngs oslabai he wami ngwɔhe;
 - A ma gba kanehi nε a gblaa pu he wami kε tsɔɔ ngs Aklowahi. Kane nε ɔmε a nya maa su 50,000;
 - A ma gba kanehi nε a kε ledi pee nε nya maa su ayo nyɔngma kε enyɔ.
25. Amlaalo o to kaa e kε sika nε nya maa su Ghana sidi ayo 914.40 ma tsu ni nε ɔmε ngs 2018 jeha a mi.

Blɔhi, Keteke, Meele, Pa Nɔ Lε Kε Kɔɔhiɔ Mi Lε Mahehi

26. Bɔ nε pee nε ni tsumihi nε a ya nɔ ngs hiemε nε o, Amlaalo o tsu ni nε ɔmε ngs 2017 jeha a mi;
- A kpa womi hε mi ni tsumi kε je nihi ngs meeble mahe ɔmε. Enε o ha nε nihi jemi



ngs meeble mahe omes yi be tsø hu nø e ha nø Amlaalo o na sika pe sa a kø gu to womi no.

- A tsa Tema kø Takoradi meeble mahe omes a mi blimi ni tsumi omes no. Enø o ma ha nø meeble nguahi ma nyø ba sa si ngs meeble si sami he nø omes nø a he pomi be nyagba pee;
- A tsa køhiø mi le mahe ehe o no ngs Kotoka køhiø mi le mahe o (KIA). Ke a gbe nya a, blø hiali nø a nya maa su ayo enuø ma nyø maa gu hiemø nø o kø hia blø ngs jeha kake mi;
- A gbe Ho køhiø mi le mahe ni tsumi o nya ke su 87%;
- A gbe Wa køhiø mi le mahe dlami ni tsumi o nya;
- A gbe keteke blø nø je Sekondi kø ba gu Kojokrom kø ba Takoradi o nya. Enø o ma ha nø nihi ma bøni blø hiami kø keteke;
- A je keteke blø nø je Tema meeble mahe o kø yaa Akosombo o gbami sisi. Blø nø o kami maa su 85km.

27. Ngs 2018 jeha a mi o, Amlaalo o:

- ma tsa keteke blø o nø je Kojokrom kø ya Kumase o he ni tsumi no. A ma gba blø o eko kø je Dunkwa kø gu Awaso kø ya Nyinahin. A ma tsa keteke blø nø je Tema kø ya Akosombo o hu no;
- ma tsa Kotoka kø Ho køhiø mi le mahe ni tsumi o no;
- ma dla Kumase køhiø mi le mahe o;
- maa je Tamale køhiø mi le mahe ni tsumi enyøne o sisi. Ngs ens o peemi mi o, a maa ma mwønemwønø o køhiø mi le mahe tsuhi kø hihe nø klemi ma su 5,000m² ha klamø jali a blø hiami. Ngs hiemø nø o kø o, a ma gba blø nø a maa ma tsu nø nihi nø a he kpø maa hi mi nø a kø køhiø mi le kudøli maa hi ni søeø kø kø a si mami kø a temi he. A maa ma la gbemi ni tsumi he nø a ma tsu ni kpahi hu.

Nyu Nunui Kø Falefale Peemi

28. Kø ha nø falefale peemi nø ya no kø nø nø fee nø loo ma bi tsuo nø a na nyu nunui kpakpa he je o, Amlaalo o hu ta kø si sika tsuami ni tsumi (Galamsee) nø e kø Ghana mlaa a kø we o. No si kpami tsøø kaa nihi na nyu kpakpa jehanø o; Amlaalo o tsu ni nø omes ngs 2017 jeha a mi:



- Amlaalo o hu te kø si sika tsuami ni tsumi (Galamsee) nø e kø Ghana mlaa a kø we o. No si kpami tsøø kaa nihi na nyu kpakpa jehanø o;
- A gbe Wa Capecoast, Essakyir, Akim Oda, Akwatisa kø Winneba nyu gbami ni tsumi omes nya;

- A gbe aklowahi a nyu gbami ni tsumi kekle kε enyone ɔmε a nya (A tsu ni tsumi nε ɔmε ngs kpo wawi enuɔhi a nɔ). A gbe Akrokeri nyu he ni tsumi kε e gbami ni tsumi he o nya ngs Asante kpo ngua a nɔ;
- A je kukuhi ekpa ngs Ga ma a mi.

29. Ngs 2018 jeha a mi o, Amlaalo o ma tsu ni nε ɔmε:



- A maa gbe aklowa amε a nyu gbami ni tsumi enyone o nya. Ngs enε o peemi mi o, a maa ma paipuhi nyingmi enuɔ nε a maa tsua asahi lafa etε;

- Nyu he ni tsumi kε e gbami ni tsumi he ɔmε a mi blimi ni tsumi enyone o maa ya nɔ ngs Kpong, Aqua Africa, Yendi, Damango,

Tamale, Sunyani, Sekondi-Takoradi, Essiama kε Navrongo nyu he ni tsumi kε e gbami ni tsumi he ɔmε;

- A maa ma agbotso kakaaka 20,000 ha ni tsumi hehi kε gu Amlaalo o e “Toilet for All” loo “agbotso ha nɔ fεe nɔ” blɔ nya tomi o nɔ.

30. Ngs dεεε jeha a mi o, Amlaalo o to kaa e kε sika nε nya su Ghana sidi ayo eεv.yu maa wo ni tsumi nε ɔmε mi.

Sukuu Tsɔsemini

31. Bɔ ne pee nε sukuu tsɔsemini hehi nε a hi he fεe he nε ma bi nε a na sukuu tsɔsemini he se nε a je a nile kpo kε wa Ghana ma a nɔ yami o, Amlaalo o tsu ni nε ɔmε:



- A fɔ Amlaalo sisj sukuuhi a nɔ hiεmi sika a nɔ kε je Ghana sidi 4.50 kε ba Ghana sidi 9.00. A wo Amlaalo sisj sukuu ɔmε a nɔ hyεmi sikahi nε a ngs hiɔ mi ɔmε.

- A wo BECE ka ngmami he hiɔ 70% ha

e ngmali ɔmε ngs 2017 jeha a mi;

- Blɔ nya tomi nε ye bua jokuewi nε kpa sukuu yami nε a kpale sε sisj sukuu ni kasemi mi o, ye bua jokuewi 182, 652 kε je 2013/14 kε ba si 2016/17. Blɔ nya tomi nε o ye bua jokue nε ɔmε nε 92% ngs sukuu yae amlɔ nε o;

- A je sukuu tsu momohi n̄ nya maa su nyingmi kpaago k̄ ekpa dlami sisi. A da bl̄ nya tomi n̄ o n̄ ke ma kidagati sukuu tsuhi kakaaka nyingmi kpaanyɔ;
- A je n̄ tsami sukuu yami faa a bl̄ nya tomi o sisi n̄ḡ Lemo. Sukuu bihi 353,053 n̄ a se n̄ tsami sukuu ɔm̄e a mi o wi hiɔ ko. Amlaalo o wo sukuu bihi n̄ n̄ḡ se enyɔ k̄ etene ɔm̄e a n̄ ɔm̄e hiɔhi n̄ sa le womi o;



- A ha womihi n̄ a wo si ke a ma ha sukuu bihi n̄ na n̄ tsami sukuu faa yami he se o;
- A da n̄ tsami sukuu tsɔsemi n̄ yami bl̄ nya tomi o n̄ ke ma n̄ tsami sukuu tsuhi kakaaka nyingmi enyɔ k̄ ete. Amlaalo o dla sukuu momohi nyingmi eywiɛ k̄ ekpa ke ha n̄ tsami sukuu tsɔsemi o. Sukuu bihi n̄ a nya su 10,027 n̄ḡ sukuu n̄ ɔm̄e na n̄ tsami sukuu yami faa a he se;
- A kpale titsɛ yemi sukuu yali n̄ nya su 49,000 o a sika yemi k̄ buami n̄ kekle Amlaalo o ha n̄ a po mi o se n̄ḡ 2017/18 sukuu yami jeha a mi. Titsɛ yemi sukuu yali n̄ ɔm̄e n̄ḡ Amlaalo titsɛ yemi sukuu kakaaka 41 mi.

32. N̄ḡ 2018, jeha a mi, Amlaalo o:

- Ma ha ma a akpakitsɛmɛ a sukuu tsɔsemi he ɔm̄e sukuu n̄ hyɛmi tsɔsemi he ɔm̄e sukuu n̄ hyɛmi sika, ni kasemi womihi k̄ ni kasemi ni kpahi;
- Amlaalo o ma ha kpo wawi nyɔngma k̄ ewyiɛ n̄ a na sisije sukuu yami bl̄ nya tomi k̄ ha jokuehi n̄ ye sukuu o he se. Enɛ o maa ye bua jokuehi 40,000 n̄ me hu a na sisije sukuu tsɔsemi he se. Bo n̄ pee n̄ bl̄ nya tomi n̄ o n̄ hi GES n̄ hyɛmi sisi n̄ḡ 2018 jeha a mi o, GES o wo bl̄ nya tomi o k̄ n̄ḡ ni tsue n̄ḡ kpo wawi nyingmi enyɔ n̄ ke hyɛ bo n̄ e maa hi ha loko a k̄ ma tsu ni;
- Ma gba womihi n̄ nya maa su ayɔ 25.2 ha sukuu bihi n̄ḡ Amlaalo sisije sukuu ɔm̄e;
- A ma dla sukuu tsuhi n̄ nya maa su nyingmi enuɔ k̄ ma a kidagati sukuu tsuhi kakaaka lafa enyɔ;

- A ma tsa nɔ tsami sukuu yami faa blo nya tomi o nɔ ne a maa ma hi hehi ha sukuu bihi ne ma nge se omɛ;
- Kaseli 52,000 nge titsehi a tsɔsemi sukuu omɛ ma na sika yemi ke buami ke je Amlaalo o de nge 2017/18 jeha a mi;
- A be hae ne sisije sukuu bi ne ma tsa a sukuu nɔ o maa wo sika nge BECE ka a he.

33. Nge 2018 jeha a mi o, Amlaalo o to kaa e ke sika ne nya maa su Ghana sidi ayo 9,258.84 ma tsu ni ne omɛ.

Adesa Nɔmlɔtso He Wami Nami

34. Bɔ ne pee ne ma bi ne a na nɔmlɔtso mi he wami ne ma ha ne SGD 3 o ne tsu ni o, Amlaalo o tsu ni ne omɛ nge 2017 jeha a mi.

- Amlaalo o wo NHIS (hiɔtsemɛ a nɔ hiɛmi ne a be hiɔ woe blo nya tomi o) hiɔ ne nya su Ghana sidi yɔɔyi 0.6. Enε o ha ne hiɔ tsami ni tsumi he omɛ bɔni a ni tsumi bɔ ne sa;
- Nge hiɔtsemɛ a hihe ke a nɔ hyɛli a tsɔsemi hehi a blo fa mi o, nihi ne Amlaalo o tsu ji ne o ne:
 - gbe hiɔtsemɛ a nɔ hyɛli a tsɔsemi hehi a nya nge Sampa, Asankragua, Pantang ke Korle-Bu he ne a hyeɔ ni pɔtɛshi nge o;
 - a nge tsami hehi mae nge kpo wawi eywies nɔ. Nge Kumawu o, a ma ke su 60%, Fomena 72%, Abetifi 35% ke Takoradi 50%. A ma hi hehi nge tsami he ne omɛ ke su 89%. Ni tsumi nge Tamale ni kasemi hiɔ tsami he o hu je sisi ne e su 55%.
 - a ma hiɔ tsami hehi ne a kle sai i nge Bisease, Gomoa Dawurampong, Binpong Egya, Ekumfi Nakwa, Etsii Sunkwa, Biriwa, Akunfude, Jamra Mankrong ke Potsin. Tsami he nyɔngma ne omɛ kulaa nge Ghana ma a kpèti ma je kpo ngua a nɔ. A ma me ke su 63%;
 - a ma tsami hehi enuɔ ne a kle sai i nge Oduman, Sege, Bortianor, Ashiaman ke Adenta. Ma ne omɛ kulaa nge Ga kpo ngua a nɔ. A ma tsami he ne omɛ ke su 25%;
- a kpale nɛssi yemi tsɔsemi sukuu yami yemi ke buami sika ne a po mi o se. Kaseli 54,840 nge ma a tsɔsemi hehi 77 nine su yemi ke buami ne o no;
- a ba asla hiɔ nunui si ke ba 0.22% ne a hye yiḥɔ yihi 10,101. Yi bɔ ne o his pe yiḥɔ yihi ne a hye be ne be o. Enε o ha ne a gbɔ yiḥɔ yihi a gbenɔ no ke je 167.5 ke ba 149.7;



- a wo n̄es̄ihi n̄e a hye yi hītsem̄ a n̄o o bl̄ k̄ ho mahi fuu a n̄o ya. En̄ o ha n̄e hītsem̄ his̄ loo pi n̄ḡ hī tsami he o;
- a ngm̄ bl̄ kaa a n̄go ni tsuli n̄ḡ hī tsami he om̄ n̄e a nya n̄e su 15,667. Ni tsuli n̄e om̄ maa pee n̄es̄ihi 11,573, d̄okitahi 247, nihi n̄e maa ye k̄ bua tsami he ni tsuli kpahi 938 k̄ nihi n̄e a maa ye bua d̄okita am̄ kakaaka 14.
- tsu mlaa he ni n̄ḡ ta ba numi he. Mlaa n̄e o ji ‘Tobacco Control Regulations 2016 (L.I 2247)’. A ngm̄ bl̄ hu n̄e a pee tsopa hishis̄ n̄ḡ Ghana ma a mi.

35. N̄ḡ 2018 jeha a mi o, Amlaalo o:

- ma tsa n̄o ma tsu nyagbahi n̄ḡ hapohapo bl̄ fa mi o he ni. A maa to bl̄ nya ha hapohapo simi ni tsumi o n̄o yami be f̄e be. A maa to bl̄ nya ha k̄oni d̄ole his̄ o tsopa ham;
- a maa to bl̄ nya k̄e his̄ nihi a mi n̄ḡ ni tsumi he p̄ot̄ēhi n̄ḡ Amlaalo o sisi o bl̄ fa mi. A maa hye, k̄e gu bl̄ nya tomi n̄e o, n̄e ni tsumi he o ekome maa hi a d̄e he;
- a ma tsa his̄ tsami he mami ni tsumi om̄ a n̄o;
- ma tsa tsami he mami ni tsumi om̄ n̄ḡ Bisease, Gomoa Dawurampong, Binpong Egya, Ekumfi Nakwa, Etsii Sunkwa, Biriwa, Akunfude, Jamra Mankrong k̄e Potsin om̄ a n̄o.



36. N̄ḡ 2018 jeha a mi o, Amlaalo o po sika n̄e nya su Ghana sidi ayɔ 4,422.25 n̄e e k̄e maa wo ni tsumi n̄e om̄ a mi.

Ngm̄ Humi, Pa K̄e Wo Gbemi, Lo K̄e Lohwehi A Lem̄

37. B̄ o n̄e pee n̄e niye ni n̄e hi ma a mi n̄e ngm̄ peemi ni tsumihi n̄e a ya n̄o kaa b̄ o n̄e SDG 2 o ts̄o n̄e ma bi ma na ni ma tsu o, Amlaalo o n̄ḡ 2017 jeha a mi o:



- kpa ni dumi n̄e ma ha niye ni maa hi ma a mi n̄e nihi ma na ni tsumi ma tsu bl̄ o nya tomi o he bo (Planting for food and jobs programme). N̄ḡ bl̄ nya tomi n̄e o mi o, a ngma ngm̄ huli 204,000 a biɛ, olegɔhi 2,160, nihewi k̄e zangmawi 1,070. A gba zu mi zo womi tsopahi k̄e ngmeduhi (blefo, om̄, kokoo, yɔ k̄e ngm̄ ni ts̄wi) ha nihi n̄e

a ngma a bis ha blɔ nya tomi nε o. Amlaalo o wo ni nε ɔmε tsuo a he hiɔ faa;

- a gba ngmɔ humi klama nε a kε gbleɔ zɔ o (Hato) kakaaka 220, blɛfo hluemi klamahi 141 kε omɔ fiami klamihi 77;
- a tsi gogɔhi a ngmɔ ni puεmi nya. Blɔ nya tomi o ye bua kε tsi ngmɔ nihi nge zugba nε klemi su 123,232 a puεmi nya;
- a ye kε bua lohwe leli nyingmi kpaago kε lohwehi kakaaka 350 nge puje he kε ma a kpèti je kpo ngua amε a nɔ. A si tsopa ha nahi 335,000 kε lohwe nane eywietsemε ekpahi 430,000;
- a na taku tsɔwi kakaaka 192 nge kpo wawi 64 nɔ. A ma dla taku nε ɔmε nε a ye kε bua ngmɔ humi ni tsumi o nge aklowa-kake-taku-kake ngmɔ humi blɔ nya tomi o nya. Blɔ nya tomi nε o ma tsu ni wawεs nge Ghana ma a yiti je o;
- a maa to blɔ nya nε kokoo juia a maa tlɔ Ghana sidi 7,600 bɔ nε pee nε nyagba tsɔ ko ba kokoo ngmɔ huli a nɔ ke juia a ba si nge je kε wε kokoo juami blɔ nya tomi nya a;
- a fia gogɔ nε nihi nε a bɔni kokoo nihi yemi nge Ghana ma a mi kε ma se tsuo. A to blɔ nya kε tsu kokoo he ni nge blɔ munomunohi a nɔ kε ha nihewi kε zangmawi a ni tsumi name;
- a tsake kokoo hiɔhi kε lohwe tsɔwi a nya tsimi blɔ nya tomi o he mi (CODAPEC) kε ha nε a kpa ni wawεs nε ngmɔ huli nε a na sika.

38. Amlaalo o to kaa e ma tsu ni nε ɔmε nge 2018 jeha a mi:

- a maa ngma ngmɔ huli 5,000 a bis nε a ma wo ngmɔ humi ni tsumi nɔ hyɛli 2,700 nε a ye bua ni dumi nε niye ni kε ni tsumi nε ba blɔ nya tomi o;
- a ma ha zu mi zɔ womi tsopahi nε nya maa su 413,323mt, 24,898mt ngmɛduhi kε ngmɔ humi klamahi;
- a maa tsua takuhi 50 nε a maa gbe Tamne, Kornorkle kε Uasi nyu tsemini kε hu ngmɔ blɔ nya tomi ni tsumi kekle nɔ o nya;
- a ma tsu nyu tsemini kε hu ngmɔ ni tsumi nge hehi 30 nε a maa tsua asahi 100. Enε o se o, a ma kpa nɔ si kε hyε hehi nε a maa gbla nyu kε gu nge Ghana ma a yiti je o;



- a maa pee tsopa munomunohi ayo ke ha lohwe pélitsemé ke tsopa ekpahi hu ke ha lohwe nane eywiëtsemé. (Tsopa ame ji ND 1-2, La Sota ke ekpahi);
- a maa ye bua ngmø huli nge Ghana kpo ngua nyongma ame tsuo a no ke lohwehi a bihi ne nya su 70,000;
- a ma dla ni to hehi kakaaka 140 ne a maa pee ehehi hu ne a nya su kakaaka 18. A ke no ngmø mi klamihi ke ngmedu he jemi ke e kami clamahi hu maa wo mi ngmø humi ni tsumi o mi;
- a maa pee tsopahi ke clamahi a tomi hehi ne a ke tsopahi maa wo a mi ke tsi lohwe omø a hiø ne a maa nu kpatu o nya;
- a maa ye bua lo lemi ni tsumihi ne a be amlaalo o sisi ke bli ni tsumi o mi ke je 58,880mt ke ba 73,220mt;
- a ma wo pu he wami ke tse nyu ke hu kokoo ngmø nge humi be mi ke gu Amlaalo o ke ni kakaakahi a kake peemi ke tsu ni (PPP) blo nya tomi o no.



39. Nge 2018 jeha a mi o, Amlaalo o to kaa e ke Ghana sika sidi ayo 598.62 ma tsu ni ne omø.

Jua Yemi ke Ni Tsumi

40. Bo ne pee ne ni tsumihi a mi ne bli ne nihi ne a na ni ne a tsu, ne nihi ne a tsu a de he ni tsumihi ne e ke SDG 8 blo nya tomi o ne nyø o, Amlaalo o tsu ni ne omø nge 2017 jeha a mi:
- a tsøse ni tsumi kaseli 660 ne a pee ngmø ni tsumi dade loo clamahi ke ekpa komø. A ke dade loo clamahi ne omø ne a nya su 820 nge ni tsue nge falefale peemi blo nya tami ni tsumi o mi;
 - a ke nine wo womi sisi ke wo zugba eka 105 ha simiti peemi ni tsumi he mami.

41. Nge 2018, jeha a mi o, Amlaalo o:

- ma tsa no ma tsøse nine ngue nya ni tsuli ne a maa pee clamahi ha ngmø ke ngmø nihi a he ni tsumi;
- maa to blohi a nya ne Ghana ni tsumi hehi ke ni tsumi he ekpahi a ni tsumihi ne a so loo ne Ghana ni omø ne a pa nge he ne omø:
 - a maa ma ni tsumi hehi 100 nge kpo wawi 100 no;
 - a ma tle ni tsumi hehi 80 ne a kpa ni tsumi omø si ke gu kanyami blo nya tomi no;
 - a maa to blo nya ke hla zubga abgo ha ni tsumi hehi mami nge Asante, Bonyoku ke Omleyi kpo ngua ame a no;

- a maa to ni tsumi he si nε maa hyε nihi nε a maa pee kε je nu loo pεtloo mi o nο ngs Bonyoku je kpo ngua a nο.
42. Ngs 2018 jeha a mi o, Amlaalo o to nε e kε sika nε nya su Ghana sidi ayɔ 418.54 ma tsu ni nε ɔmε.

Zugba kε Adebo Nihi (ekpahi)

43. Bɔ nε pee nε a hyε ma a adebo nihi a nο saminya kε ha ma a nο yami ngs blɔ munomunohi a nο nε e ka SDG 15 o nε kɔ o, Amlaalo o tsu ni nε ɔmε ngs 2017 jeha a mi:

- a bu tahi 450,000 nε a gba 440,250 nε a du ngs zubga nε klemi ji eka 7,337.50 nο. Blɔ nya nε o ha nihi 7,500 ni tsumi nε a tsu kε ye bua zugba a nο dlami ngs sika tsuami he ɔmε;
- a gu hue kε lohwehi a yi baami blɔ nya tomi o nο kε dla zugbahi nε a puε kε gu sika tsuami kε ngmo humi ngs hue mi o nο;
- a du tsohi nε a pee hue ngs zugba nε klemi su 6,300ha nο nε a dla zugba kε e nο tsohi nε klemi maa su 2,458.75ha nο nε e pee hue.



44. Ngs 2018 jeha a mi nο, Amlaalo o ma bli ni tsumi nami blɔhi a nya ngs sika tsuami he ɔmε nε nihi 10,000 ma na he se. Ngs 2017 jeha a mi o, nihi 7,500 nε a na blɔ nya nε o he se. A ma du tsohi kε pee huehi ngs Ghana ma a kulaa mi. Ke a bla hehi nε ni tsumi nε o maa ya nο ngs o, zugba a klemi maa su 30,000ha.
45. Ngs 2018 jeha a mi o, Amlaalo o to kaa e kε Ghana sidi ayɔ 347.34 ma tsu ni nε ɔmε.

We Mami Kε Ma Mi Dlami Blɔ Nya Tomi Ni Tsumihi

46. Bɔ ne pee nε a hyε gɔta gbami ni tsumihi a nο saminya, pa kpo ɔmε a yi baami kε wehi nε a he jua wε mami ni tsumi ɔmε nε a je a he kpo ngs Amlaalo o blɔ nya tomi otı ɔmε a mi o, Amlaalo o tsu ni nε ɔmε:
- A gbe Aboardze kε Nkontompo kpo ɔmε a he piε pomi ni tsumi ɔmε a nya. A ngs kpo he piε pomi ni tsumi nε o kε tsue ngs Adjoa, Blekusu, New Takoradi/ Elmina Ōni tsumi blɔ nya tomi enyone ɔε kε Dansoman nε e piε bɔɔ nε a maa gbe a nya;
 - a ma tsa gɔta loo nyu blɔ gbami ni tsumi o nο nε nyu nε ko hi nihi jee hu. A ma tsu ni nε ɔmε ngs Agona Swedru, Sakaman, Ejura, Tepa kε Goaso;

- a ha Ghana jibifo li 216 blɔ nya nε a he wehi nε a he jua wε o ekomε ngsε Kpone nε mε nitsmε a gbe a nya. A kε wehi nε a ma kε gu blɔ nya tomi nε o nɔ ngsε Borteyman, Asokore-Mampong kε Kumasi o, ha ni tsumi he nε hyεɔ ma bi a hiɔ womi nɔ ke a kpa mε ni tsumi o (SSNIT) nε e gbe a nya;
- Ngsε wehi 5,000 nε a ngsε mae ngsε Saglemi—Old Ningo o, a ma 1,502 kε su 75%.

47. Ngsε 2018, jeha a mi o, Amlaalo o:

- maa je gbogbo fiami ngsε wo kpo ɔmε a nya ngsε Axim, Cape Coast, Ningo Prampram, Shama kε Mensa Guinea ngsε Ga amε a sisi;
- ma gba tε gɔta loo nyu blɔhi ngsε Abuakwa Leneyi je, Tano Omleyi je, Subin, Effiduase ngsε Sekyere Beleku je kpo wayo o nɔ, Okaikoi, Asutifi, Hwidiem, Tafo, Tamale, Ofoase-Korkorben, Odorkor, Bodi, Boanim, Dwinase, Asankragua, Nkrankwanta kε ma ekpahi a nɔ;
- a maa ma wehi nε a nya maa su 10,000 ngsε kpo ngua amε kulaa a mi.

48. Ngsε 2018 jeha a mi o, Amlaalo o to kaa e kε sika nε nya maa su Ghana sidi ayo 19.48 ma tsu ni nε ɔmε.

Blɔ Wawi Kε Blɔ Nguahi

49. Kaa Amlaalo o maa suo nε wa blɔ ɔmε nε a hi pepεεpε he je o, e tsu ni nε ɔmε ngsε 2017 jeha a mi:
- a dla blɔ nguahi nε kami maa su 10,250km kε blɔhi nε yaa aklowahi nε a kami maa su 10,679km. A dla blɔhi ngsε ma nguahi hu a mi nε a kami maa su 7,000km;
 - he nε a kε ni tsumihi su ngsε blɔhi a gbami, a dlami kε atanɔhi loo bliijihi peemi ngsε jeha a mi nε ngsε daka a mi o nε:

Daka Enyone: Atanɔ Kε Blɔhi A He Ni Tsumi

Ni Tsumi	2016 Jeha a	2017 Jeha a
Nsawam - Apedwa Blɔ o, Kwafokrom – Apedwa	77%	87%
Tarkwa Bogoso-Ayamfuri	96%	100%
Agona Blɔ Gbla a Nya – Elubo	98%	100%
Ayamfuri – Asawinso	92%	97%
Wa – Han	58%	74%
Kansaworodo ma a se blɔ o he ni tsumi nɔ tsami si etene o	0%	30%
Kasoa ma a mi blɔ ɔmε e he ni tsumihi	58%	100%
Ho ma a mi blɔ o peemi enyɔ	0%	21%
Ho ma a se blɔ o gbami	9%	67%
Bolgatanga-Bawku-Polmakom	0%	13%
Nkwanta-Oti Damanko (Km0 -50)	35%	39%
Nkwanta-Oti Damanko (Km50-62.3)	13%	35%
Berekum-Seikwa	81%	88%

Ngs 2018, jeha a mi o, a ma tsa ni tsumi ne omes a no:

- a ma dla blɔ ngua ame ne a kami maa su 11,900km, aklowa blɔhi ne a kami maa su 22,500km ke ma nguahi a mi blɔhi ne a kami maa su 6,500km;
- a ma gba blɔ nguahi ne a kami maa su 56km, mami blɔhi maa su 30km ne a maa pee atanɔ loo bliiji ke fɔ jɔ o no ngs Volivo. Blɔ otiki ne a ma tsu a he ni ji Nsawam ke ya Apedwa blɔ o (Kwafokrom ke ya Apedwa blɔ o), Tamale ke ya Yendi blɔ o, Bolgatanga ke gu Bawku ke ya Polmakom blɔ o, Nkwanta ke gu Oti ke ya Damanko blɔ o, Oti ke gu Damanko ke ya Nakpanduri blɔ o, Berekum ke ya Seikwa blɔ o, Enchi ke ya Dadieso blɔ o, Ho blɔ omes peemi enyɔɔnyɔ, blɔ ekpa gbami ke gu Ho ma a se, Pokuase blɔ gbla a peemi ke Kumasi blɔ omes ke nyu blɔhi gbami.

50. Amlaalo o ma e juemi nya si kaa e ke sika ne nya su Ghana sidi ayo 532.89 ma tsu ni ne omes ngs 2018 jeha a mi.

Ni Tsumi

51. Kaa Amlaalo o ngs e he mode boe ne ma bi ne a na ni tsumi ne a tsu kaa bo ne a blɔ nya tomi o tsɔɔ he je o:

- A wo nihewi ke zangmawi ne a nya su 107,115 ngs ni tsumihi a mi ke gu Nihewi ke zangmawi a ni tsumi nami blɔ nya tomi (YEA) o no. Nihi 45,000 ngs yi bo ne o mi o ngs ni tsue ke falefale peemi kuu ngs blɔ nya tomi o sisi;
- a ye bua nihi 16,238 ne a ngma a bis kaa a ma tsu ma ni tsumi loo me nitsemes a ni tsumi. A ha ne nihi ne a ngma a bis o ekomes na ma se ni tsumi blɔhi a nya loko a ba tsi blɔ ne omes a nya;
- a tsɔse nihewi ke zangmawi ngs nine ngus nya ni tsumihi a kasem mi. A tsɔse me ngs ni tsumi no hyem, e wami ke blɔ nya tomi ekpahi a mi. A pee nihi 35,051 ka ngs ni tsumi ne a kase o mi, ngma ni tsumi tsɔoli 1,057 a bis ke ni tsumi kaseli hu 2,007 a bis. A fɔ ni tsumi tsɔoli 170 a konɔ kpa. A ha me a ni tsumi omes a no mi mami womihi.



52. Ngs 2018 mi o, a ma tsu ni ne omes:

- a ma wo nihi ne a ma tsu ni ke gu YEA blɔ nya tomi o no. Nihi ne a ma wo o nya maa su edɛ,ɛɛɛ;
- a ma tsɔse nihi 8,000 ne a maa le nine ngus nya ni tsumi munomunohi. A ma tsɔse nihi 1,400 hu ngs ni tsumi no hyem ke no yami blɔ nya

- tomihī a mi. A maa pee nihi 45,000 ka n̄e a ma ha m̄e yi jemi womi kaa a kase nine ngus̄ nya ni tsumihi;
- A maa hye ni tsumihi 350 a si dami n̄e a ma wo nihi 4,000 k̄e wo ni tsumihi n̄e sa a mi. A maa hye n̄e a ma hla tsaba ha ni tsumi mi nyagba ame 90% k̄e kuɔ.
53. Ngs̄ 2018, jeha a mi ɔ, Amlaalo ɔ to n̄e e ke sika n̄e nya maa su Ghana sidi ayo 388.62 ma tsu ni n̄e ɔm̄e.

Ma Bi A He Pie Pomi

54. Kaa Amlaalo ɔ maa suɔ n̄e e je ohia ngs̄ ma bi a kp̄eti ɔ, eto blɔ nya n̄e ɔm̄e ngs̄ 2017 jeha a mi.
- e ha n̄e zangmawi n̄e a tlooc̄ kaya a 500 na tsɔsemi ngs̄ nɔmlotso he wami nami blɔ fa mi ngs̄ Asante Kpo ngua a n̄o. A tsɔse kaya yi n̄e ɔ ekome hu n̄e a nya su 400 ngs̄ nine ngus̄ nya ni tsumihi a mi;
 - a bli jokue tsɔwi a sukuu n̄e nya su 248. A ha jokue tsɔwi a sukuu kakaaka 362 womi n̄e a ke tsa a ni tsumi n̄o. Jokuewi n̄e a nya su 184 n̄e a n̄e a je mi nya a na yemi ke buami ke je Amlaalo ɔ d̄e. Akpakitsem̄ n̄e a nya su 279 hu na yemi ke buami ke gu nine ngus̄ nya ni tsumi kasemi mi.
 - a wo LEAP hiɔhi si enuɔ ngs̄ hlami loo oslami enyɔɔnyɔ mi;
 - a kpɔ jokuewihi 139 ke nihi n̄e a wa 9 n̄e ji n̄e a ngs̄ m̄e kue ke yaa hi he ekpahi. Amlaalo ɔ ngs̄ nihi 148 n̄e ɔ yi baae ngs̄ nihi a to he munomunohi.
 - daa sukuu ligbi ɔ, a haa sukuu bihi n̄e a nya su 1,677,322 niye ni si kake ngs̄ ligbi ɔ mi. A da sukuu bi niye ni ham̄i blɔ nya tomi ɔ n̄o ke ngs̄ ene ɔ pee ngs̄ Ghana ma a kulaa mi.
55. Ngs̄ 2018 jeha a mi ɔ, Amlaalo ɔ to n̄e e ma tsu ni n̄e ɔm̄e:
- a ma ha n̄e ma bi n̄e a le n̄e a ye bua n̄e tue mi j̄omi n̄e hi si ngs̄ kpo wawi ɔm̄e a nya dali hlami be mi ke ngs̄ a hlami se ngs̄ 2018 jeha a mi;
 - a ma tsɔse yihi n̄e a ye ke bua ke gbe p̄ehi ngs̄ tue mi j̄omi mi;
 - a ma tsa n̄o maa ye bua ke pee weku mi bime kake, ma tsɔse nihi ngs̄ nine ngus̄ nya ni tsumihi a mi n̄e a maa hye n̄e jokue tsɔwi a sukuu ɔm̄e a n̄o hyem̄i maa hi p̄ep̄eep̄e n̄e a be mlaa ko n̄o t̄e;
 - a ma tsa sukuu bihi a ni yeni ham̄i blɔ nya tomi ɔ n̄o.
56. Ngs̄ 2018 jeha a mi ɔ, Amlaalo ɔ to n̄e e ke sika n̄e nya maa su Ghana sidi ayo 61.38 ma tsu ni n̄e ɔm̄e.

MLAA NYA BLɔ NYA TOMI KOM̄E: NIHI NE AMLAALO ɔ TO KAA E MAA PEE

57. Kaa Amlaalo ɔ maa suɔ maa suɔ n̄e ma a mi he n̄e ko wa tsɔ ha ma bi, ke n̄e e ngs̄ hlae n̄e nihi n̄e a na ni tsumi n̄e a tsu n̄e a na ni he je ɔ, a tsu blɔ nya tomi kom̄e a he ni ngs̄ mlaa nya ngs̄ 2017 jeha a mi. Blɔ nya tomi ɔm̄e ji:

- A po to komε a mi. To nε ɔmε ji:
 - Klama kε ni tsumi nihi nε a sε kε ba ma a mi to;
 - nu loo pεtloo juami to
 - lεle he ni komε sεmi kε je ma se to;
 - Tsu he to nε nya su 5% nε a kε hyε hiotsemε a nɔ kε VAT nε a heɔ ngsε tsu loo wehi a he;
 - Ma se tsopahi nε a sε he to nε ji 17.5% nε a kε hyε hiotsemε a nɔ kε VAT;
- Kaya tloomi to
- A je VAT 17.5% o nɔ kε ba 3% ngsε nihi nε a heɔ kε nihi nε a ju a amε a he
- Mlaa womi kpe o pee mlaa nε a kε to sika kpe si ha Zongo ɔmε a dlami
- Ma nɔ yelɔ o kpa kpo wayo kake kε e mi ni tsumi he kake blɔ nya tomi o he bo ngsε 25/08/17. Amlaalo o gbe ni tsumi poteshi a tsumi ngsε blɔ nya tomi nε o he, sika blɔ nya tomi kε nɔ si kpami kε hyε kaa nihi maa suo nihi nε ni tsumi he ɔmε maa pee o ni tsumihi a nya. Ngsε ensε o peemi mi o, a hyε womihi 462 nε nihi ngma ngsε blɔ nya tomi o he ɔmε a mi. A na kaa nihi nε a ngma amε 191 ma tsu ni ngsε kpo wawi 102 nɔ. Blɔ nya tomi o ma ha nihi 250,000 ni tsumi nε a ma tsu.



58. Ngsε 2018 jeha a mi o, Amlaalo o ma tsu ni nε ɔmε kε ha nε ma a mi he ko wa tsɔ ha ma bi:
- A ma je oslabai he wami he hiɔ womi nɔ ngsε 2018 jeha a mi. Ensε o ma ha nε a maa su kane se a maa wo hiɔ bɔɔ pe;
 - a maa wo to hiehiɛs ngsε loto fiami mi; se a ma kpa VAT to o kε to nε a jeɔ ngsε loto yemi sika mi o hemi;
 - a ma tsu pu la he wami gblami ni tsumihi ngsε Amlaalo ni tsumi he ɔmε kε da oslabai he wami nane mi. Ensε o ma ha nε Amlaalo o be sika tsɔ woe ngsε oslabai he wami he ngsε e ni tsumi he ɔmε hu;
59. A maa to blɔ nya kε gu manemi he so tomi nɔ kε wo ma bi kε a weto ni kadimi blɔ nya tomi o mi. A ma wo ma bi nε a ngsε ma a sɔmε kakaaka 4,000 nε a to weto nihi (wehi) a he so ngsε Ghana ma a kulaa mi;
- a ma tsu ni kε ma a sukuu tsɔsemi nɔ hyεmi sika kpe blɔ nya tomi ni tsumi he o (GET FUND) kε ha nε ma bi nε a tsu sika kε wo kpe nε o mi;



- a maa to nɔ̄ fliimi blɔ̄ nya ha nihi nɛ maa suo nɛ a he ma a nɔ̄ ko ;
- a maa to tsu loo we mali a kuu (NBC) si nɛ a kɛ hla ni tsumi ha ma bi;
- “Akufo Addo blɔ̄ nya tomi kɛ ha juu yemi ni tsumi a hɛ mi tsakemi” (AAPET) ō ma wo sika kɛ wo ngmɔ̄ humi, pa kɛ wo gbemi, lohwe kɛ lohi a ləmi ni tsumi ɔ̄mɛ a mi. A maa ye bua ngs ngmɔ̄ nihi a juami mi. Enɛ ō ma ha ma bi ma na ni ma tsu;
- A maa ba to nɛ ni tsumitsemɛ woō ō si ha nihi nɛ a ye jeha nyingmi etɛ kɛ enuɔ̄ nɛ a ngs mɛ ni tsemɛ a ni tsumihi ō. Blɔ̄ nya tomi nɛ ō ma tsu ni ha nihi nɛ a yi jeha nyingmi etɛ kɛ enuɔ̄ lolo nɛ a bli ni tsumihi hu;

NYA MUɔ̄MI

60. 2018 jeha a ma a sika he blɔ̄ nya tomi ō kɛ ha ma a ni tsumihi ō ma tsake ma a sika ni tsumi blɔ̄ nya tomi ɔ̄mɛ a hɛ mi kɛ gu oti enuɔ̄ nɛ ɔ̄mɛ a nɔ̄: ngmɔ̄ humi (ngmɔ̄ humi, lo kɛ lohwe ləmi, pa kɛ wo gbemi), ni tsumi nihi nɛ hia ha ma a nɔ̄ yami, ni tsumihi a si tomi, blɔ̄ nya tomi ha ma bi nɛ a na ni tsumihi nɛ a tsu, dɛ he kɛ nine nguɛ nya ni tsumihi a tsumi kɛ tsakemi kɛ nɔ̄ yami. A ma ha nihi nɛ maa hia ma bi ngs sukuu tsɔ̄semi, he wami name kɛ nyu kɛ falefale peemi blɔ̄ fa mi. Jeha nɛ ō sika blɔ̄ nya tomi ō ma ha ma bi blɔ̄ nya fuu kɛ pee loo tsu nihi fuu.
61. Nyagbe ō, sika blɔ̄ nya tomi ō bli blɔ̄ ha ma bi a kake peemi kɛ ha nɛ sika blɔ̄ nya tomi yi mi tomi ɔ̄mɛ nɛ a ba mi. Nyɛ ha nɛ wa na hɛ kɛ nɔ̄ fɔ̄mi ejakaa “hɛ kɛ nɔ̄ fɔ̄mi yeɔ̄ buaa hɛ mi yami”.

MUNYUNGU POTEESHI A SISI TSOMI (SIKA HE BLO NYA TOMI HA NI TSUMI O MI MUNYUNGU POTEESHI)

Akotaa Bumi: Ense o ji blo no ne Amlaalo o guo ke jec e nya nge e ni peepee komes a he ke tsco a he se namihi. A peeo ene o nge sika ke weto nihi ne nge Amlaalo o nine no omes a blo fa mi.

Bobjeti: E ji blo nya tomi ne tsco he ne a maa na sika nge ke nihi ne a ma wo sika a ke tsu. Wa ke to he kaa, weku ko ma nyse maa to blo nya ne o eko ne nge e mi o a maa tsco sika ne nge a de ke nihi ne a ma he. A maa hye nihi ne hia saminya a ne a maa wo a no ta kekle (kaa tsu hi, nyu ke niye ni hi, oslabai he wami hi ke ekpahi). Ke a maa hia sika fuu o, leesa esa ne weku o ne tsu ni wawee ke hla sika ne o loo a ma kpa nihi ne hia we loo se nami be a he tsco o he mi loo a ma ya pa sika ke he jams a ni omes.

Bobjeti mi hi (Defisiti): Ke Amlaalo o wo sika hishiess ke he/tsu nihi ne a to a he blo nya nge bobjeti o mi pe sika ne a naa ke guo tohi a tsumi no o, e woohi ne o ke baa.

Sika Ne Amlaalo o ke tsuo ni otih: E ji sika ne Amlaalo o ke woohi sukuu mami, blo gbami, hi tsami hehi mami, atanohi/bliijihi peemi, blo hiamti blo nya tomihi, nyu kpakpa he ni tsumi ha ma bi, klamahi ke ekpahi a mi.

Ni Tsuli a hiwo womi: E ji hihi ne Amlaalo o woohi ni tsuli, ni tsuli a he joomi sika ke ni tsuli nge he joomi mi a hiwo. E sa ne ni tsuli omes ne a pee Amlaalo tsuli.

Yemi ke Buami Kuuhi Loo He Dooli (DPs): Moji mahi, ni tsumi hehi ke kuuhi ne haa mahi ne a we te o yemi ke buami ke tsu no yami ni tsumihi ne ma wo wami ke ba. DPs ne omes ma nyse maa pee ni tsumi hehi ne tsuo ni ke guo blo munomunohi a no kaa je ke We Sika kpe o (IMF), Je o Sika To He Ngua a (World Bank), Afrika Mahi a No Yami Sika To He (AfDB) loo mahi kaa Jemani (Germany), Yunaited Kindom (United Kingdom), Amerika (USA), Ni Tsumi He Ne Hyeo Sika Blo Nya Tomihi A No (Institute of Fiscal Policy) ke ekpahi.

Nihi A He Jua Wami Nge Jeha a Nyagbe Mi: he ne nihi a he jua wami su nge Bloonya hlami o mi.

Sika he ni tsumi ke be sika ne a po fo si o no: Ense o yaa no ke a wo sika ne his pe no ne a po fo si nge bobjeti o mi o ke tsu ni o.

Yemi Ke Buami Sikahi: Ense o ji yemi ke buami sika ne he dooli loo kuuhi ne a yeo ke buaa ma no yami ni tsumihi o, haa Amlaalo o. E ji sika ne a paa ne a woohi

Sika n̄ Amlaalo o wō ha Amlaalo o ni tsumi hehi: E ji hīhi n̄ mlaa fi Amlaalo o kaa e wō ke haa kpo wawi ke kpo ngua ame (DACF), Bl̄hi a he sika, Ghana sukuu tsɔsemi bl̄ nya tomi sika (GETFUND), Nu sika, Ma bi a n̄oml̄tso he wami nami bl̄ nya tomi sika ke ekpahi.

Nihi Ke Ni Tsumihi Kulaa He Jua Wami (GDP): en̄ o ji nihi ke ni tsumihi n̄ a tsu o kulaa he jua nge ma p̄t̄s̄ ko ke be p̄t̄s̄ mi.

Ma a Sika He Wami (GIR): En̄ o tsɔ̄ ma ko sika he wami n̄ e nge nge ma se nihi a hemi ke ni tsumihi a he hī womi mi nge be p̄t̄s̄ mi; en̄ o yē ke buaa n̄ ma a sika a hī he wami loo jiimi pe ma ekpahi.

Nihi A He Jua Wami: Nihi ke ni tsumihi a he jua wami nge be p̄t̄s̄ mi.

Sika pap̄s̄ mi womi hīhi a womi: Sikahi n̄ Amlaalo o pa ke he kpa ame o, a kpa ame loo mi womi om̄e womi.

Sika Pap̄s̄ Womi: A ji sikahi n̄ Amlaalo o wō ha mahi, sika si tomi ni tsumi hehi ke ni tsumi he ekpahi n̄ a paa sika ha Amlaalo o n̄ e ke tsū ma n̄o yami ni tsumihi.

Ma a sika Bl̄ Nya Tomihi A Mi Hȳemi: en̄ o tsɔ̄ bl̄hi a n̄o n̄ a gū ke hȳē bō n̄ ma a sika bl̄ nya tomi om̄e nge ni tsue ha. Ekom̄e ji sika ni tsumihi a n̄o yami/ȳemi, nihi a he jua wami, ni tsumihi a tsakemi, ma a ke ma se bihi a jua yemi he se nami/si gbeemi, Amlaalo o sika bl̄ nya tomihi ke Ghana Sika to he ngua a (Bank of Ghana-BOG) jūsmi nya si mami nge ni kom̄e a he n̄e wō haomi ke baa nge Amlaalo o sika bl̄ nya tomi om̄e a bl̄ fa mi om̄e a he.

Ma a Sika Bl̄ Nya Tomi o N̄o Yami N̄e Nu He Nihi Pīe We He: En̄ o ji ma a sika bl̄ nya tomi o n̄o yami/ȳemi n̄e nu he ni tsumi nihi pīe we he. Nge en̄ o mi o, a hȳē bō n̄e nihi a he jua nge wae ha.

Sika N̄e A Wi To Nge He: en̄ o ji sika n̄ Amlaalo o naa n̄e pi to sika. Ekom̄e ji hīhi n̄e a wō ke hlaa bl̄ ko nya loo ke bī bl̄ ngm̄emi womi, hī n̄e a wō nge Amlaalo n̄o ko n̄e sa n̄e ma bi ma na he se o he ke ekpahi.

Ni tsumi ekpahi n̄e a ke sika tsu: Hīhi n̄e a wo ke je oslabai he wami to sika kp̄s̄ o mi.

To ekpahi: Tohi n̄e a wō nge nu loo petloo nihi a he.

Ni Tsumi Om̄e A N̄o Yami Nge Jeha Ko Mi: en̄ o tsɔ̄ bō n̄e Ghana sika bl̄ nya tomi o ma ha n̄e ma a maa ya n̄o nge jeha p̄t̄s̄ ko mi ha.

Də He Ni Tsuli Kə Amlaalo o A Kake Peemi Ngə Mlaa Nya Kə Tsu Ma Nə Yami Ni (PPP): Enə o ji blə nya tomi nə haa nə Ni Kakaakahi kə kuuhi peeə kake kə Amlaalo o kə tsuə ni tsumihi nə a ji Amlaalo o ni tsumihi pətəe.

To/Sika Nə Baa Amlaalo o Də Mi: Enə o ji sika kulaa nə baa Amaalo o də mi kə guə to tsumi ngə ma bi kə ma se bime a də mi nə sika papəshi piə we he.

Sika Nə Amlaalo o woə ngə ma bi a blə fa mi: E ji sika nə Amlaalo o woə ngə ma bi a blə fa mi ha ni tsumi hehi nə haa ma bi oslabai he wa mi, nyu kə nuhi a he nə ma bi ko wo hičhi nə a he wa tsə ngə ni nə ɔmə a he.

Ma bi a tsumi: Kuu nə hyəo ma bi nə a kpa mə ni tsumi a hič womi nə (SSNIT) o a sika (2.5%) nə a tsuə kə haa hičtsemə a nə hyəmi (NHIS).

Sika Nə Amlaalo o woə ngə ma bi a blə fa mi: E ji sika nə Amlaalo o woə ngə ma bi a blə fa mi ha ni tsumi hehi nə haa ma bi oslabai he wa mi, nyu kə nuhi a he nə ma bi ko wo hičhi nə a he wa tsə ngə ni nə ɔmə a he.

Ni Tsumi nə diblii ko be mi: E nə o baa mi ke Amlaalo o bəo ma bi amanis ngə be nə sa mi nə ma bi nə a le nə nə a ngə tsue kə he nə a su.

Sika nə Amlaalo o kə woə ni tsumihi a mi: Sika nə Amlaalo o kə tsuə e nihi.

Hič nə a maa wo: Hičhi nə ngə MDA ɔmə kə Amlaalo ni tsumi he ngua nə hyəo ma a sika blə nya tomi ɔmə a nə o a kpəti kə sikahi nə piə nə a Amlaalo o maa wo ngə mlaa nya ngə 2016 Jeha a mi.

Nihi A Himi To: enə o ji to nə a woə ke a pee/ tsu nə ko nə e hi ngə blə fəə blə nə o.



**YI MI TOMI OTIHI KE
HA MA A NO YAMI**

1 Ohia Be/Je	2 Hw� Be/Je	3 N�mltso He Wami Kpakpa Nami
Sukuu Ts�semi Bl� Nya Tomi Kpakpa	Nyumu Ke Yo S�ni	Nyu Kpakpa Ke Falefale Peemi
Oslabai He Wami Nami Ke E He His Ne Sa Womi	Ni Tsumi Kpakpa Ke Sika Bl� Nya Tomi A N� Yami	Ni Tsumi Hehi Mami Ks Bl� Nya Tomi A He Mi Tsakemi
No Sisimi Nya Kumi	Mahi A No Yami Bl� Nya Tomi Kpakpa	Ni Tsumi Ke Ni Yemi Bl� Nya Tomi Kpakpa
Je O Mi Tsakemi He Bl� Nya Tomi Kpakpa	Bl� Nya Tomi Kpakpa Ke Po Nyu Mi A He Pis	Bl� Nya Tomi Kpakpa Ke Po Zugba A N� Ni A He Pis
Tue Mi Tomi Dami Sane Yemi Ke Ni Tsumi Hehi A Si Mami	Kake Peemi Ke Tsu Yi Mi Tomi/ Oti Oms A He Ni	YI MI TOMI OTIHI KE HA MA A NO YAMI